

WEISZ BOGLÁRKA

MEGJEGYZÉSEK AZ ÁRPÁD-KORI SÓVÁMOLÁS ÉS –KERESKEDELEM TÖRTÉNETÉHEZ

A sóbányák már a korai időszakban az Árpádok kezére kerültek.¹ Az uralkodók igyekeztek is megőrizni monopóliumukat, csak egy rövidebb ideig egyházi kézen lévő, és két világi tulajdonba került sóbányáról tudunk az Árpád-korból. Az előbbi a tordai volt, melyet 1269. május 1-jén adományozott V. István az erdélyi káptalannak.² 1276-ban e kiváltságot megerősítette IV. László, aki kivette a sóbányát a királyi és vajdai officialisok hatósága alól, a télen és nyáron vágott sót szabaddá tette, és mind vízen, mind szárazon a sószállításra is teljes szabadságot biztosított.³ Később azonban a tordai sóbányát már nem találjuk a káptalan birtokában, hanem 1278-ban Pál bán végrendeletében a sajátjaként emlékezett meg a tordai bányáról, amelyből a kitermelt só tizedét a solymosi ágostonos kolostorra hagyta.⁴ Világi magánbirtokosok kezén lévő sóbányákról ugyanakkor kizárólag Sáros megyéből vannak adataink. A Sáros megyei Sóvár, Sópatak és Delne falvak – az ott található sóbányákkal és sókutakkal – IV. László király adományából 1285. január 8-án kerültek

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 489–490.

² Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) III. 201. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I–II. Ed.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 2084. sz.)

³ *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*. I. Bearb.: Teutsch, G. D.–Firnhaber, Fr. Wien 1857. (a továbbiakban: UGS) 109–110. (Reg. Arp. 2744. sz.)

⁴ *Codex diplomaticus Transsylvaniae*. I. 1023–1300. (Erdélyi okmánytár.) Op.: Sigismundus Jakó. Budapestini, 1997. 248–249. (uo. 364. sz.)

Simon fia György kezére, aki a Sóvári Sós család őse.⁵ III. András 1299. július 28-án kelt oklevele szerint pedig az Aba nemzetség bírt sóbányával, illetve sókutakkal a Sáros megyei Lipócon.⁶

Ezeket túlmenően tudomásunk van még arról, hogy az uralkodók egy-egy sóbánya egyes részeit adományozták oda egyháziak számára. A bakonybéli apátság egy hamis oklevél szerint 1086 óta 24 háznépet kapott sóbányával.⁷ 1222-ben, mikor II. András király a Német Lovagrendnek hat-hat szabad hajót biztosított a Maros és az Olt folyón, *Akana*-nak nevezett sóbányákat is a rendelkezésükre bocsátott.⁸ Midőn III. Honorius pápa 1222. december 19-én megerősítette II. András által a lovagok számára adott kiváltságokat, újól megemlékezett ezen hajókról és a sóaknákról.⁹ Legkésőbb azonban 1225-ben, mikor az uralkodó kiűzte a lovagokat az országból, ezen aknák visszakerültek a királyi tulajdonba. 1248. február 24-én IV. Béla király élt az adományozás ezen formájával, amikor az egri püspökség számára egy „szabad árkot vagy aknát” (*unum fossatum sive foveam salifodine liberam*) adományozott Désaknán a sóbányában.¹⁰

A sóból származó jövedelem a királyi kincstárba került, III. Béla jövedelemjegyzékében is jelentős bevételnek mutatkozik.¹¹ Ugyanerre következtethetünk II. András azon 1217. évi intézkedése alapján, mellyel halála esetére Jolánta királyné

⁵TSz 1964. 14–17. (Reg. Arp. 3351. sz.); A korábbi kiadások kritikáját, illetve a hamis változatok bírálatát I. Györfly György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez, I. rész Történelmi Szemle 7. (1964) 17–19.

⁶ÁÚO X. 329–332. (Reg. Arp. 4258. sz.)

⁷Diplomata hungariae antiquissima. Vol. I. 1000–1131. Op.: Georgius Györfly. Budapestini, 1992. (a továbbiakban: DHA) 250–255. (Reg. Arp. 22. sz.); Az oklevél hamis voltára I. DHA 248–250.

⁸UGS 17–19.; Szentpétery Imre szerint az oklevél kétes hitelű. Reg. Arp. 261., 380. sz.

⁹Franz Zimmermann–Carl Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. (1191–1342) Hermannstadt 1892. (a továbbiakban: ZW I.) 22–24.; II. András 1211. évi privilégiuma még nem említette ezt a kiváltságot, ZW I. 11–12.

¹⁰Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Diplomata Aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata. Kiadja: Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger 1997. (a továbbiakban: Heves) 13–15. (Reg. Arp. 874. sz.)

¹¹Sz. 1993. 443–444.

számára többek között a Maroson szállított só t kötötte le.¹² A sóbányák jövedelmeit azonban az uralkodók nem nélkülözhatték, s csak korlátozott mértékben mondtak le róluk. Szabad sóvágást biztosított például II. András az 1224. évi Andreanumban az erdélyi szászoknak, de csak meghatározott időpontokban.¹³ Hasonló megoldást választott IV. Béla király, amikor – 1247. június 2-án átengedve a Szörénységet a johannitáknak – kikötötte, hogy a lovagok területén keresztül Bulgáriába, Görög- és Kunországba szállított s az erdélyi aknákból a király és a johanniták közös költségén kitermelt sóból származó jövedelmen fele-fele arányban osztozzék a királyi kincstár és a lovagrend.¹⁴ Ugyanezen királyi politika folyamatosságának a jele, hogy a sóbányák mellett kialakult városok a 13. század második felében privilégiumokat nyerve, a bányákat nem tudták megszerezni. Csak arra kaptak lehetőséget, hogy meghatározott ideig szabadon vágják maguknak a só t, hogy azt szabadon értékesíthessék.¹⁵ Ilyen kiváltságot szereztek maguknak 1291. január 6-án a désaknai hospesek,¹⁶ valamint 1291. július 23. előtt a kolozsaknai, a székaknai és a tordaaknai hospesek.¹⁷

Az 1222. évi Aranybulla értelmében csak Szegeden, Szalacson és a végeken állhattak fenn királyi sólerakatok.¹⁸ Ha azonban megvizsgáljuk a sóadományokra

¹² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera: Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) III/1. 263–264. (Reg. Arp. 321. sz.)

¹³ ZW I. 32–35. (Reg. Arp. 413. sz.)

¹⁴ Theiner, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. Romae 1859. (a továbbiakban: Theiner Mon. Hung.) 208–211. (Reg. Arp. 853. sz.)

¹⁵ Két hamis oklevél szerint a Désváriak is kivették a részüket a királyi só szállításában, illetőleg télen az általuk vásárolt só t Szent György nap oktavájáig [május 1.] mind vízen, mind szárazföldön szabadon szállíthatták, vagy árusíthatták. +1236: ÁÚO XI. 285–286. (Reg. Arp. 618. sz.); +1261: ÁÚO VIII. 9–11. (Reg. Arp. 1784. sz.); Az 1290. május 21-én kelt hiteles oklevél szerint IV. László király a désvári hospesek kérésére megerősítette azt a régi kiváltságokat, hogy télvíz idején, Szent György napjának oktavájáig [május 1.] az erdélyi vajdák és a szolnoki ispánok és kamaraispánok officialisainak joghatóságától mentesen szabadon kereskedhessenek a saját portékáikon vásárolt sóval. ÁÚO IV. 351. (Reg. Arp. 3555. sz.)

¹⁶ ÁÚO V. 20–22. (Reg. Arp. 3699. sz.)

¹⁷ ZW I. 181–182. (Reg. Arp. 3755. sz.)

¹⁸ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit: Richard Marsina. Bratislaviae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 199–201.; A szakirodalom e cikkelyt többféleképpen értelmezte. Paulinyi Oszkár szerint az Aranybulla kiadását megelőző idő-

vonatkozó okleveles adatokat, akkor a korábbi és a későbbi időszakokra vonatkozóan nemcsak a törvényben előírt területeken találunk lerakatokat, hanem Szalacs¹⁹ és Szeged²⁰ település mellett Pozsonyban,²¹ Sopronban²² és Vasváron is.²³ A sólerakatok felügyeletét a vámosságok, a sótisztók,²⁴ illetve az illetékes ispán²⁵ látta el. A

szakban is csak ezeken a helyeken volt sólerakat. Paulinyi Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon. Századok 57. (1924) (a továbbiakban: Paulinyi, 1924.) 637.; Kumorovitz L. Bernát szerint ez a rendelkezés a központi királyi sóraktárak létrehozását tiltja. Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Budapest 1971. 47–48.; Vékony Gábor szerint a királyi hatalomtól valamilyen formában független sókereskedelmi szervezet korábbi meglétére utal. Vékony Gábor: Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004. (a továbbiakban: Vékony, 2004.) 657.

¹⁹ 1233. okt. 1: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrác. Budapest 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) X. 519. (Reg. Arp. 508. sz.); 1233. okt. 1: Theiner Mon. Hung. 143–144. (Reg. Arp. 509. sz.); 1264 k: Budapest Régiségei 1965. 80–82.

²⁰ 1217: ÁÚO XI. 148–149. (Reg. Arp. 324. sz.)

²¹ +1212. Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csányk Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. Budapest 1936. (a továbbiakban: BTOE I.) 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.); 1217: ÁÚO XI. 150–151. (Reg. Arp. 316. sz.); 1229. júl. 6: PRT I. 696–698.

²² 1217: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Bearbeitet von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln 1955–1985. (a továbbiakban: UB) I. 68–70. (Reg. Arp. 332. sz.); +1217. UB I. 70–71. (Reg. Arp. 333. sz.); 1224: UB I. 93–94. (Reg. Arp. 408. sz.); 1225: UB I. 102–107. (Reg. Arp. 420. sz.); +1230 k. UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); +1230 k. UB I. 127–129. (Reg. Arp. 594. sz.); +1230 k. CD III/2. 87–90. (Reg. Arp. 607. sz.); 1233. okt. 1: UB I. 143–145. (Reg. Arp. 507. sz.); A soproni sólerakat létezésére utal Fügedi Erik szerint az is, hogy az ispáni székhellyel ellentétes, déli oldalon kialakult vásártért sóvásárnak nevezték. Fügedi Erik: Városok kialakulása Magyarországon. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest 1981. 329.

²³ 1233. okt. 1: ÁÚO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.); 1233. okt. 1: Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.); Paulinyi Oszkár Zala megye területén is feltételez egy lerakatot, amelyre azonban az általa említett forrás nem elégséges bizonyíték. Paulinyi, 1924. 637.; Vö. Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis anno 1550 illustratum. Ed.: Karácsonyi, Joannis, Borovszky, Samuelis. Budapestini 1903. 277. §

²⁴ 1217: UB I. 68–70. (Reg. Arp. 332. sz.); +1217. UB I. 70–71. (Reg. Arp. 333. sz.); 1225: UB I. 102–107. (Reg. Arp. 420. sz.); +1230 k. UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); +1230 k. UB I. 127–129. (Reg. Arp. 594. sz.); 1233. okt. 1: ÁÚO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.); 1233.

sótiszteket az ispánok vagy a *curialis comes* felügyelte.²⁶ Minden esetben tehát arra utal a forrás, hogy a király felügyelete alatt álltak a sóraktárak. A só szállítását és a kereskedelmet egyrészt a király, másrészt az egyházak kezében találjuk. A sóraktárak elhelyezkedése azt mutatja, hogy az uralkodó elsősorban a külkereskedelmi forgalmat tartotta ellenőrzése alatt, miként arra IV. Béla és a johanniták már említett szerződése is utal.²⁷ A lovagok azonban nem sokkal az adományt követően elhagyták a területet,²⁸ így a sóra vonatkozó joguk is semmissé vált. Az egyház azonban a külkereskedelemből is szeretne volna kivenni a részét, amit a határon túlra való sószállítási vámmentesség elérése érdekében keletkezett hamis oklevelek is mutatnak.²⁹

Az egyháziak szerepvállalását a só szállításában – a dömösi egyház 1138-ban kelt oklevelében található sószállítók mellett³⁰ – a nekik biztosított vámmentességek mutatják. A sóvámmentességek nemcsak árucikk szempontjából korlátozott mentességet biztosítottak, hanem területi mentességet is jelentettek, hiszen a sót meghatározott útvonalon szállították. A vámmentesség biztosítása az ország királyi sóval történő ellátását segítette elő, amire két módszert alkalmaztak az Árpád-korban: egyrészt királyi sólerakatokat hoztak létre, másrészt pedig egyházi testületeknek utaltak ki sót, akik ezt a bányákban, vagy sólerakatokban átvették, majd terjesztették.

okt. 1: Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.); 1233. okt. 1. PRT X. 519. (Reg. Arp. 508. sz.)

²⁵ +1217. UB I. 70–71. (Reg. Arp. 333. sz.); 1233. okt. 1: UB I. 143–145. (Reg. Arp. 507. sz.)

²⁶ 1225: UB I. 102–107. (Reg. Arp. 420. sz.); +1230 k. UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); 1233. okt. 1. ÁÚO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.); 1233. okt. 1. Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.)

²⁷ Theiner Mon. Hung. 208–211. (Reg. Arp. 853. sz.)

²⁸ Hunyadi Zsolt: *Cruciféri domus hospitalis per Hungariam et Slavoniam...* A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. *Actas* 2002/4. 61–62.

²⁹ +1212: BTOE I. 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.); +1229: UB I. 118–119. (Reg. Arp. 458. sz.); +1230 k: UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); +1236. okt. 27. UB I. 169. (Reg. Arp. 615. sz.)

³⁰ CD II. 94–109.

Hamis diplomák szerint már I. István adott ilyen típusú felmentést a bakonybéli apátságnak,³¹ hiteles oklevél szerint III. Béla nyújtott ilyen kiváltságot a bizerei kolostornak,³² a nyitrai püspökségnek,³³ az aradi egyháznak³⁴ és a pannonhalmi kolostornak.³⁵ Mindegyik esetben a sónak – a sóbányától a kolostorig történő – szállítására vonatkozott az immunitás. Fügedi Erik szerint az első vámmentes sószállításra vonatkozó kiváltságot az aradi káptalan kapta meg, ugyanis amikor 1211-ben II. András megerősítette III. Béla király Pannonhalmának adott adományát, akkor kikötötte, hogy Pannonhalma is olyan szabadalmakkal rendelkezik, mint az aradi és a bizerei egyház.³⁶ A bizerei egyház kiváltságáról azonban korábbi adattal is rendelkezünk. 1183-ban a nyitrai egyház három sószállító hajóra kapott olyan kiváltságot, mint amilyenell a bizerei egyház hajói bírtak a só vásárlásában és tárolásában.³⁷ Az oklevél ekkor még nem említi a szállítás vámmentességét. Mind a bizerei, mind az aradi egyház 1211 előtt megkapta az erre vonatkozó jogot, véleményünk szerint azonban az első vámmentes sószállítás a bizerei egyház kiváltsága volt, és nem az aradi káptalané. Egy hamis oklevél szerint Imre király ugyanezt biztosította a leleszi kolostornak.³⁸

II. András uralkodásának első felében az egyháziak sókereskedelemben való részvétele csökkent a király gazdaságpolitikája miatt. Uralkodása alatt sókamarak felállítására került sor, amelyek a só kiadásában, szállításában és értékesítésében vettek

³¹ +1086: DHA 250–255. (Reg. Arp. 22. sz.)

³² 1183: CDES I. 89–90. (Reg. Arp. 136. sz.)

³³ 1183: CDES I. 89–90. (Reg. Arp. 136. sz.)

³⁴ 1211: ÁÚO VI. 348–349. (Reg. Arp. 259. sz.)

³⁵ 1192: PRT I. 614–615. (Reg. Arp. 152. sz.)

³⁶ Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. Budapest 1961. 38., 93. 162. jegyzet

³⁷ CDES I. 89–90. (Reg. Arp. 136. sz.)

³⁸ +1214: CDES I. 144–150. (Reg. Arp. 295. sz.)

részt.³⁹ A kamarások mellett azonban a vajda és az ispán is fennhatósággal bírt a kibányászott só felett, ez IV. László királynak a dészvári *hospesek* számára 1290. május 21-én kiállított okleveléből derül ki.⁴⁰ III. András is kifejezetten tiltotta, hogy a vajda vagy a kamaraispánok officíalisai megakadályozzák a dészaknaiakat a sókereskedésben.⁴¹

A kamarákat az uralkodó – legalább II. András uralkodása óta – előszeretettel adta bérbe elsősorban zsidó és izmaelita bérlők számára. Ez ellen lépett fel az 1222. évi Aranybulla, amely megtiltotta, hogy az izmaeliták és a zsidók hivatalt viseljenek.⁴² A király a tilalom ellenére továbbra is megtartotta őket a tisztségekben.⁴³ Erre utal többek között az, hogy az Aranybulla 1231. évi megújításakor ismét meghozták ezt a rendelkezést.⁴⁴ Ezt követően az uralkodó a beregi egyezményben ígérte meg, hogy nem állítja az izmaelitákat és a zsidókat többek között a sóügyek élére.⁴⁵ Az egyházak jogának visszaállítására a beregi egyezményben került sor, amely engedélyezte számukra, hogy a bányákban átvehessék a sót. A király ekkor megengedte, hogy sójukat szabadon szállíthassák egyházukhoz, s ott a sókamarai tisztviselek és az illetékes főpap pecsétjével ellátott sót őrizhessék. Évente két alkalommal, augusztus 27-e és szeptember 8-a, illetve december 6-a és 21-e között a náluk tárolt sót vételre felajánlják a sótisztéknek. Ha a sótiszték nem élnek ezzel, akkor az egyházak a sót saját használatukra fordíthatják, illetve eladhatják, a haszon pedig csak az

³⁹ UGS 106.; 1246: BTOE I. 45–46. (Reg. Arp. 841. sz.); 1290: ZW I. 166. (Reg. Arp. 3555. sz.); 1291: ÁÚO V. 20–22. (Reg. Arp. 3699. sz.)

⁴⁰ ZW I. 166. (Reg. Arp. 3555. sz.)

⁴¹ 1291: ÁÚO V. 20–22. (Reg. Arp. 3699. sz.)

⁴² CDES I. 199–204.

⁴³ Magyar–zsidó oklevéltár. I. (1092–1539). Szerk.: Friss Ármin. Budapest 1903. (a továbbiakban: MZSO I.) 6–8.; MZSO I. 10–12.

⁴⁴ Fernandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedús, Tibircius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Strigonii–Budapestini 1874–1999. (a továbbiakban: MES) I. 279.

⁴⁵ MES I. 292.; A beregi eskü megtartására kötelezte magát 1233. augusztus 22-én fia, Béla is. ÁÚO I. 306–307.

egyházati illeti. A beregi egyezmény meghatározta az egyházak számára fizetendő összeget, illetve, hogy a név szerint felsorolt 29 egyház hány sókockát tartson vissza saját használatára. A végekre küldött, külkereskedelemre szánt só szállítása is az egyházak feladata volt. Végül pedig a király megfogadta, hogy az egyházaknak (a csanádi püspöknek, a pannonhalmi és az egresi apátnak) kárpótlásul a következő öt évben összesen tízezer márkát fog fizetni.⁴⁶ Összesen harminchét káptalan vagy konvent esetében tudjuk kimutatni, hogy részt vettek a sóelosztásban.⁴⁷

II. András egy hamis oklevél szerint az óbudai káptalannak az országon kívülre, Pozsonyon keresztül vámmentes sószállítást biztosított.⁴⁸ A hamisítás oka pont ez volt, mivel hiteles oklevélben csak az ország területén szabad sószállítás biztosítása szerepelt.⁴⁹ A só külföldre való szállításában az ország határkapuin a borsmonostori apátság,⁵⁰ és a heiligenkreuzi kolostor is rendelkezett vámmentességi kiváltsággal.⁵¹ 1217-ben a zágrábi kanonokok Zágrábig vám nélkül szállíthatták Szegedről a sót, melyet a későbbiekben szabadon értékesíthettek.⁵² 1222-ben a Német Lovagrend kapott ilyen kiváltságot az Olt és Maros folyóra.⁵³ Egyetlen világi embernek adott II. András a só szállítására az egyházakhoz hasonló kiváltságot, 1230-ban Monoszló nembeli Tamásnak.⁵⁴ Ennek okát Szegfű László abban látja, hogy az Aranybullában található sókereskedelem megszigorítása miatt a király a bérbeadás

⁴⁶ MES I. 293–295.

⁴⁷ Kubinyi, András: *Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreiches Ungarn im Mittelalter*. In: *Stadt und Salz*. Hrsg.: Rausch, Wilhelm Linz-Donau 1988. (a továbbiakban: Kubinyi, 1988.) 217.

⁴⁸ +1212: BTOE I. 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.)

⁴⁹ 1212: BTOE I. 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.)

⁵⁰ 1225: UB I. 102–109. (Reg. Arp. 420. sz.)

⁵¹ +1230k: UB I. 118–119. (Reg. Arp. 458. sz.)

⁵² ÁÚO XI. 148–149. (Reg. Arp. 324. sz.)

⁵³ 1222: UGS 17–19. Szentpétery Imre szerint az oklevél kétes hitelű. Reg. Arp. 261., 380. sz.

⁵⁴ 1230: ÁÚO XI. 218–230. (Reg. Arp. 467. sz.)

helyett egyéni jogosítványt adott a sóforgalmazásra.⁵⁵ Egyetlen esetben a só árusításának vámmentességét biztosította az uralkodó, amikor a johannitáknak a Drávaig engedélyezte azt.⁵⁶ II. András országlása alatt, a beregi egyezmény kiadásáig eltelő időszakban a só vámmentességére vonatkozó kiváltságok egy része a szállításra adott mentességet (a bányától az adott egyházig), másik része a határkapukon biztosította vámmentességet a kedvezményezettek számára, illetve egy esetben a só vámmentes árusítását engedélyezte.

A beregi egyezményt követően 1233. október elsején néhány egyház esetén külön sójövédelmet biztosító oklevelet bocsátott ki az uralkodó a Jakab pápai követtel történő megállapodás alapján. Így kapott diplomát a pornói,⁵⁷ a szentgotthárdi,⁵⁸ a pannonhalmi,⁵⁹ a szentkereszti,⁶⁰ a tihanyi,⁶¹ a pilisi⁶² és egy hamis oklevél szerint a borsmonostori apátság.⁶³ Ezek közül egyedül a pornói kolostor számára kiállított diploma említette a vámmentességet. Úgy tűnik, hogy a beregi egyezmény helyreállította az egyház helyzetét a sókereskedelem terén, mert ezt követően II. András korából erre vonatkozó oklevelet nem ismerünk.

IV. Béla uralkodása alatt is találunk még sószállításra vonatkozó vámmentességet, amikor az egri püspökségnek biztosította a Désaknáról – ahol egy sóaknát adományozott nekik – Egerbe szállított só vámmentességét.⁶⁴ Az uralkodók ezt

⁵⁵ Szegfű László: A só. In: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 1983. 336.

⁵⁶ 1217: CD III/1. 239–243. (Reg. Arp. 328. sz.)

⁵⁷ ÁÚO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.)

⁵⁸ Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.)

⁵⁹ ÁÚO XI. 258–259. (Reg. Arp. 506. sz.)

⁶⁰ ÁÚO I. 302–305. (Reg. Arp. 507. sz.)

⁶¹ PRT X. 519–520. (Reg. Arp. 508. sz.)

⁶² Theiner Mon. Hung. 143–144. (Reg. Arp. 509. sz.)

⁶³ Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im wiener Walde. I. Ed.: Johann Nepomuk Weis. Wien 1856. (a továbbiakban: Weis, Urkunden I.) 295–296. Vö.: Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Budapest 1916. 28.

⁶⁴ Heves 13–15. (Reg. Arp. 874. sz.)

követően már nem biztosítottak ilyen kiváltságot az egyházak számára, csak a korábbi adományok megerősítésére került sor.⁶⁵

Az Árpád-kori oklevelek átvizsgálása során azt látjuk, hogy összesen négy település (Aranyos, Nána, Kakat, Pest) esetén beszélnek az oklevelek sóvámról,⁶⁶ illetőleg másik hét területen mutatható ki a sóvám szedése.⁶⁷ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy csak ezeken a helyeken szedtek a só után vámot, csak azt mutatja, hogy ezek a települések a sószállító utak mentén feküdtek.

A só után kivetett vámra elsőként Szent Gellért legendájában találunk utalást, mely szerint Ajtonynak a Maros folyón működő vámszedői még a királyi sót is megvámolták.⁶⁸ A vámszedés alapja nem a terület birtoklása volt, hanem királyi jogból eredt. Ennek látszólag ellentmond Ajtony vámszedése, aki azonban szuverenitását hangsúlyozandó alkalmazott vámszedőket a birtokában lévő területen – a királyi jövedelmet ragadva magához –, ezzel is kifejezve, hogy I. Istvánt nem ismeri el uralkodójának.

⁶⁵ V. István: 1270. júl. 19: ÁÚO VIII. 304–305. (Reg. Arp. 1936. sz.); 1270. júl. 29: Weis, Urkunden I. 172–173. (Reg. Arp. 1946. sz.); IV. László: 1272. nov. 16. Weis, Urkunden I. 182–183. (Reg. Arp. 2315. sz.); III. András: 1291. aug. 17: UB II. 248–249. (Reg. Arp. 3793. sz.)

⁶⁶ Aranyos (Torda m.) 1075: CDES I. 53–58. (Reg. Arp. 20. sz.) Az oklevél interpolált. Uo.; Nána, Kakat (Esztergom m.) 1157. márc.: MES I. 110–111. (Reg. Arp. 86. sz.); Pest (Pest m.) 1244. nov. 24: Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Ed.: András Kubinyi. Budapest 1997. (a továbbiakban: EFHU) 39–41. (Reg. Arp. 781. sz.)

⁶⁷ Szalacs (Bihar m.) 1163–1173: Mathaeo Simon: Supplementum ad dissertationem historicam criticam clar. Georgii Pray de dextra S. Stephani primi hungariae regis cum historia monasterii Sz. Jog, ubi olim sacra haec dextra asservabatur. Vacii 1797. (a továbbiakban: Simon Supplementum) 93–95.; Szatmár (Szatmár m.) 1163–1173: Simon Supplementum 93–95.; Meszesi kapu (Közép-Szolnok m.) 1165: A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. I–VI. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest 1871–1894. (a továbbiakban: Zichy) I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.); Zilah (Közép-Szolnok m.) 1173–1184: UGS 124. (CDT I. 11. sz.); Aranyosvinc (Torda m.) 1221: Székely oklevéltár. 1219–1776. Közzéteszi: Barabás Samu. Budapest 1934. (a továbbiakban: Székely okl.) 2. (Reg. Arp. 373. sz.); Alvinc (Fehér m.) 1289: ZW I. 161. (Reg. Arp. 3547. sz.); Aranyos (Közép-Szolnok megye) 1292: UB II. 268–269. (Reg. Arp. 3878. sz.)

⁶⁸ SRH II. 489–490.

A sóvámokat elsősorban az egyháziak bírták kisebb vagy nagyobb mértékben. Az Aranyosnál (Torda m.) szedett sóvám egyharmadát a garamszentbenedeki apátság birtokolta.⁶⁹ A szalacsi és szatmári vám a szentjombi monostor kezében volt,⁷⁰ ez sóvám lehetett, hiszen Szalacs volt az észak-erdélyi sószállítás fő lerakódóhelye,⁷¹ a Szamoson pedig ebben az időszakban jobbra csak sószállító hajók közlekedtek. A zilahi vámjövedelem ötöde a meszesi monostor birtokában volt,⁷² mely a meszesi kapunál szedett vám egy részét is magáénak tudhatta.⁷³ Zilah elhelyezkedéséből – a Meszes hegység Zilah és Magyaregregy [Românași] közötti hágóján sószállító út (Királyuta) haladt át – arra következtethetünk, hogy sóvámot szedtek a településnél. A Meszesi kapunál – meszesi hegységen a Királyutának nevezett úton közlekedőktől – sóvámot szedhettek, bár III. István adománya nem nevezi vámnak az itt szedett jövedelmet. Az esztergomi egyház birtokolta a kakati, a nánai sóvámot,⁷⁴ és az Aranyosvincnél áthaladó sószállító szekerek utáni vámot.⁷⁵ A Ma-

⁶⁹ CDES I. 386–387. (CDT I. 220. sz.); A kolostor egy interpolált oklevél szerint I. Géza királytól kapta meg az aranyosi sóvám egyharmadát. 1075: DHA 213–217. (Reg. Arp. 20. sz.) Mivel III. Ince pápa (1198–1216) 1209. május 15-én kelt oklevelében, melyben megerősítette a garamszentbenedeki kolostor javait, nem említette e vámot, (CDES I. 118–119.) és a tatárjárást követően a kolostornak a vám behajtását illetően gondjai támadtak, az 1075-ös oklevélbe 1209–1256. között kerülhetett beszúrássra az aranyosi sóvámra való utalás.

⁷⁰ 1163–1173 között III. István oklevele szerint Szent László a szentjombi monostornak adományozta a szalacsi és a szatmári vámot (*tributum*). Kálmán király azonban a monostor vámjogát visszavette, és Szent László kiváltságlevelét elégette. Majd [II.] Géza visszaadta a váموkat a monostornak. Simon Supplementum 93–95.

⁷¹ Vö. 1233. okt. 1: PRT X. 519. (Reg. Arp. 508. sz.); 1233. okt. 1: Theiner Mon. Hung. 143–144. (Reg. Arp. 509. sz.); 1264 k: Budapest Régiségei 1965. 80–82.

⁷² 1281-ben Erzsébet királyné visszaadja a meszesi monostornak a zilahi vámjövedelem (*proventus tribut*) ötödrészét, amelyet III. Béla felesége, Anna királyné adományozott a szerzeteseknek, mely adományt IV. Béla király felesége, Mária királyné is változtatással megerősített. DI. 28 573 (CDT I. 389. sz.)

⁷³ 1165-ben III. István király a meszesi kolostornak adományozta a meszesi kapun áthaladó minden egyes sószállító szekértől egy sót a királynak szedett részből. Ha pedig valaki dénárban fizeti meg a királyi részt, a királyi részből az egy sónak megfelelő értéket biztosította a monostornak. Zichy I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.)

⁷⁴ 1157. márciusában II. Géza a kakati és nánai sóvámot (*tributum salium*) az esztergomi egyháznak adta azzal a kikötéssel, hogy ha a király kívánja, a harmadik évben 100 sőt tartoznak adni neki. MES I. 110–111. (Reg. Arp. 86. sz.)

roszon szállított só után Alvincnél szedett vám kétharmadát a gyulafehérvári káptalan, míg egyharmadát az erdélyi vajda élvezte.⁷⁶ Pestnél a sóvámot – melyet a hajón vagy réven át- vagy elszállított só után kellett megfizetni, és csak annak lefizetése után lehetett a Dunán áthajózni Budára, vagy azt elszállítani a folyón – az óbudai káptalan tartotta kezében.⁷⁷ Az óbudai káptalan még azt is el tudta érni, hogy a vámmentességi kiváltságok e sóvámra ne vonatkozzanak, azaz az országos vámmentességet bírók is fizessék.⁷⁸ Egyedül az Aranyosnál (Közép-Szolnok m.) szedett sóvám került világi kézbe, amelyet V. István adományozott Gutkeled nembeli Pál *comes*nek, és családja birtoklása a későbbiekben is biztosított volt – III. András új adománya alapján feltehetően kisebb megszakítással –, hiszen mind IV. László, mind III. András megerősítette őket benne.⁷⁹

A vámszedő-helyeknél több esetben látjuk, hogy közlekedési-, illetve vásárvámot szedő helységeknek is megvámolták a sót. A közlekedési vámok esetére vonatkozó adatok maradtak fenn Győrnél,⁸⁰ Kompoltnál,⁸¹ Berténynél,⁸² Poroszlónál⁸³ és Hetesnél,⁸⁴ valamint – egy hamis oklevél szerint – az Iklód és Lompért közötti vízivámnál.⁸⁵ A vásárvámok közül Esztergomban,⁸⁶ Budán,⁸⁷

⁷⁵ 1221-ben II. András elrendelte, hogy az esztergomi egyháznak adományozott Aranyosvinc nevű helyen áthaladó minden egyes sószállító szekér adjon az esztergomi káptalannak vámként (*tributum*) egy-egy kősót, azaz két kulust. Székely okl. 2. (Reg. Arp. 373. sz.)

⁷⁶ 1289-ben IV. László megerősítette a gyulafehérvári káptalant a Maroson hajón szállított só után Alvincen szedett vám birtokában, melyből a királynak járó kétharmad a káptalant, egyharmad az erdélyi vajdát illeti; noha II. András király erről szóló oklevele elégett: minden nagy hajó után fél márka, közepes vagy kis hajó után 1 fertot tartoznak fizetni. ZW I. 161. (Reg. Arp. 3547. sz.)

⁷⁷ 1268. okt. 18: BTOE I. I. 100–101.; 1285. jún. 14: BTOE I. 217–220.; 1287. júl. 6: BTOE I. 231. (Reg. Arp. 3452. sz.)

⁷⁸ 1244. nov. 24: EFHU 39–41. (Reg. Arp. 781. sz.)

⁷⁹ 1292. június 22-én III. András Gutkeled nembeli Pál *comes* fia Lothárd bánnak és László nevű fiának adományozta az Aranyos falunál, a Szamos folyón sót szállító hajóktól szedett vámot (*tributum*), azaz 20 darab kősót hajónként, melyet már V. István Pál *comes*nek adományozott, és melyben IV. László meg is erősítette Lothárd bánt. UB II. 268–269. (Reg. Arp. 3878. sz.)

⁸⁰ 1255: EFHU 51–52. (Reg. Arp. 1237. sz.)

⁸¹ 1280. ápr. 9: CD V/3. 21–22. (Reg. Arp. 3047. sz.)

⁸² 1284. aug. 1: ÁÚO IX. 400–401.

⁸³ 1289: Arch. Közl. 1866. Toldalék III. 1. (Reg. Arp. 3525. sz.)

zötti vízivámnál.⁸⁵ A vásárvámok közül Esztergomban,⁸⁶ Budán,⁸⁷ Gölnicbányán,⁸⁸ Putnokon,⁸⁹ és – egy hamis oklevél szerint – Patán vámostak sót is.⁹⁰

Az ismert vámtételek azt mutatják, hogy vásárvám esetén a sóra egyszázad érték vámot vetettek ki,⁹¹ míg közlekedési vám esetén általában sószállító szekereként 1 só vámot szedtek,⁹² illetve ennél csak nagyobb vámtételekkel találkozunk.⁹³ A sószállító szekerekre kivetett 1 só tekinthető az Árpád-korban az általános vámtételnek a közlekedési vámok esetében, csak négy alkalommal találunk ennél nagyobb vámösszeget (nem számítva a hamis oklevelekben fennmaradt adatokat). 1165-ben III. István a meszesi kolostornak csak a királynak szedett részből biztosított egy sót,⁹⁴ ami azt feltételezi, hogy a vám nagysága ennél nagyobb volt. E magasabb vámtétel a meszesi hegységen átvezető sószállító út miatt alakulhatott ki. Győrnél, ahol 2 és fél sót írtak elő, a magasabb vámösszeg magyarázatát abban lelhetjük, hogy a településen keresztül vitt sót az országon kívülre szállították. Ugyanezt nem mondhatjuk el Bertény és Poroszló esetében. Bertény az Erdélybe vezető út körösi révje volt, ezért elképzelhető, hogy a rajta keresztül haladó útvonal a sószállításban

⁸⁴ 1297. máj. 28: LK 2004. 81.

⁸⁵ +1217: Reg. Arp. I. 115. (Reg. Arp. 347. sz.)

⁸⁶ 1288: MES II. 236–241. (Reg. Arp. 3483. sz.)

⁸⁷ 1255: BTOE I. 56–58. (Reg. Arp. 1044. sz.)

⁸⁸ 1278: ÁÚO IX. 204–205. (Reg. Arp. 2926. sz.)

⁸⁹ 1283: Reg. Arp. II/2–3. 316. (Reg. Arp. 3237. sz.)

⁹⁰ +1283: Reg. Arp. II/2–3. 317–318. (Reg. Arp. 3239. sz.)

⁹¹ Buda 1255: BTOE I. 56–58. (Reg. Arp. 1044. sz.); Gölnicbánya 1278: ÁÚO IX. 204–205. (Reg. Arp. 2926. sz.); Esztergom 1288: MES II. 236–241. (Reg. Arp. 3483. sz.)

⁹² Aranyosvinc 1221: Székely okl. 2. (Reg. Arp. 373. sz.); Kompolt 1280: CD V/3. 21–22. (Reg. Arp. 3047. sz.); Hetes 1297: LK 2004. 81.

⁹³ 1165-ben a Meszesi kapunál sószállító szekér 1 sónál többet ad vámként. Zichy I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.); +1217-ben a Kraszna folyón sót szállító szekér 3 dénárt, 3 kenyeret, 3 sót fizet. Reg. Arp. I. 115. (Reg. Arp. 347. sz.); 1255-ben Győrben a magyarok sót szállító szekerétől 2, illetve fél sót kell adni. EFHU 51–52. (Reg. Arp. 1237. sz.); +1283-ban kiadott Pata vám-szabályzata sót szállító szekérnek 1 só és két dénár vámot írt elő. Reg. Arp. II/2–3. 317–318. (Reg. Arp. 3239. sz.); 1284. aug. 1-jén kelt oklevél szerint Berténynél sót szállító szekér 2 sót és 2 kis dénárt fizet. ÁÚO IX. 400–401.; 1289-ben Poroszlónál sót szállító szekérnek 4 sót kell adnia. Arch. Közl. 1866. Toldalék III. 1. (Reg. Arp. 3525. sz.)

⁹⁴ Zichy I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.)

is fontos szerephez jutott, és ez lehet a magyarázata a magas vámnak. Poroszlónál a magas vámtételt indokolhatja, hogy az adományozó IV. László király így akarta kárpótolni a béli ciszterci apátságot azokért a károkért, melyeket uralkodása alatt volt kénytelen elszenvedni.

Minden esetben természetben szedték be a vámot, ami mutatja a só jelentőségét a középkorban. A sóra kivetett egyszázad értékű a többi értékű vámtól eltérően,⁹⁵ melyek a tizenkettes számrendszeren alapulnak, a tízes számrendszert alkalmazta. Ez arra utalhat, hogy a legősbibb értékű vámmal van dolgunk. Ezt az elgondolást az is erősíti, hogy az áru fajták közül elsőként a sót vették figyelembe a vámolás során.

A só különleges helyzetét, szerepét az egész középkoron – sőt azt követően is – megőrizte. Az Árpád-kort követő időszak forrásadottsága lehetőséget biztosít, hogy a sómonopólium és –kereskedelem történetével részletesebben is foglalkozzunk. Az adatok elsősorban a 15. századtól kezdődően sokasodnak meg, illetőleg e kor áll a kutatók érdeklődésének előterében.⁹⁶

⁹⁵ Az értékű vámolás során az 1/240, az 1/96, az egyszázad, a kétszázad és az 1/80 vámkulccsal találkozunk az Árpád-kori forrásokban.

⁹⁶ Pl. Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest 1880.; Iványi Béla: Két középkori sóbánya-státutum. Századok 45. (1911) 10–30., 98–113., 187–195.; Kubinyi, 1988.; Draskóczy István: Forschungsprobleme in der ungarischen Salzgeschichte des Mittelalters. Investitionen im Salinenwesen und Salzbergbau. Gewidmet Rudolf Palme (1942–2002). Hrsg.: Wirth, Hermann. Weimar 2002.; Draskóczy István: Az erdélyi sókamárák ispánjai 1529–1535. (Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai korszakban) Levéltári Közlemények 75 (2004) 27–45.; Uő.: Szempontok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez. In: Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Budapest 2005. 83–117.; Uő.: A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Budapest 2005.; Uő.: Nyírbátor és Sopron. Az áru megállító jog és a só a 14–15. századi Magyarországon. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle 41. (2006) 251–265.

BOGLÁRKA WEISZ

Contributions to the History of Salt-tax and Trade in the Age of the Árpáds

Salt mines became the property of the Árpáds at quite an early stage of their rule. Monarchs sought to retain their monopoly, they handed over mines for only a short period, or they donated only parts of the mines to their subjects. Revenues from salt went to the royal treasury, and rulers were unwilling to renounce them. In the age of the Árpáds two methods were employed to provide the realm with royal salt, on the one hand royal salt storehouses were established, on the other hand salt was issued to ecclesiastical bodies, which took over the salt in mines or storehouses and dispensed it. Apart from the storehouses in Szeged and in Szalacs prescribed in the Golden Bull of 1222, other storehouses were used in Pozsony, Sopron and Vasvár. The monarch controlled foreign trade in salt.

Charters of the Árpád age mention salt-tax (*tributum salinarum/salium/de salibus/in salibus*) in connection with four settlements (Aranyos, Nána, Kakat, Pest). Collecting salt-tax is evidenced in connection with seven settlements (Szalacs, Szatmár, Meszesi gate, Zilah, Aranyosvinc, Alvinc, Aranyos). Naturally this does not mean that salt-tax was collected only in these places, but it shows that they lay along roads, where salt was transported. In case of tax-collecting places we can observe that the tax was also collected in centres of traffic (Győr, Kompolt, Bertény, Poroszló, Hetes, according to a false charter, between the Iklód and Lompért), and in places, where market tax was also collected (Esztergom, Buda, Gölnicbánya, Putnok and according to a false charter, Pata). In case of market tax a hundredth value tax was levied on salt. In case of transport tax one block of salt or more was levied after each cart carrying salt. Tax was always collected in kind, which clearly shows the importance of salt in the Middle Ages. The hundredth value tax appearing in the case of salt tax based on the decimal system could have been the oldest value tax.